

СЈЕЋАЊА

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ВРАЖЕГРМСКЕ ОД ПОЧЕТКА 1942. ДО СЕПТЕМБРА 1943. ГОДИНЕ

Крај 1941. и почетак 1942. године био је врло критичан за НОП у нашем крају, а таква је ситуација била, без мало, и у читавој Црној Гори. Послије војничког неуспјеха на Пљевљима 1. децембра 1941. године, у тешкој економској кризи, када је становништву пријетила глад, окупатор је, уз помоћ домаћих сарадника, појачао притисак на слободну територију. Тако је почетком 1942. године, јачим снагама дивизије „Алпи Граје“, покушао у више наврата да пробије наше положаје између Даниловграда и Никшића, да би деблокирао свој гарнизон у Никшићу, који се око два и по мјесеца налазио у блокади. У неколико покушаја одбијен је, уз велике губитке. Само 17. јануара на положајима Заграда, Обадов бријег и Жута греда имао је, према партизанским изворима, око 300 мртвих и рањених. У овој борби са територије наше општине погинуо је Јован Кадовић, командир вода Шобајићке чете. Непријатељ је тек 19. фебруара успио да се пробије до гарнизона Никшић, послије неколико дана борби, и то уз велике губитке. Партизанске снаге су се повукле лијево и десно од комуникације Даниловград — Никшић, са задатком да не дозволе непријатељу даљи продор на слободну територију.

Почетком 1942. године почиње да јача четнички покрет на подручју даниловградског среза. На чело тог покрета ставио се Бајо Станишић, пуковник бивше југословенске војске, који је замаскирано стајао уз НОП, а стварно био у вези са окупатором. Користећи тешку ситуацију у народу, а нарочито глад и немаштину, четници су тајно почели да шире пропаганду да је једини излаз из ситуације прекид борбе са окупатором и обрачун са комунистима. Истовремено је и окупатор обећавао становништву да ће му дати помоћ у храни под условом да ступи у борбу против комуниста.

Четнички покрет почео је да се шири и у општини вражегрмској. Организатор покрета била је група бивших официра и четника на челу са Владом Дамјановићем, начелником среза у пензији. Највећи број присталица четници су у почетку имали у

селима Рошца и Дабовићи. Но, и у осталим селима, мање или више, имали су појединце и групе који су потајно радили на ширењу четничког покрета и разбијању народног јединства. То се нарочито манифестовало послије пуча Баја Станишића, извршеног 11. фебруара 1942. године. Тада је и велики број Вражегрмаца побјегао преко ријеке Зете, у село Кујаву, гдје су се четници привремено груписали. У том периоду на територији Бјелопавлића дошло је до првих оружаних сукоба између партизана и четника. Тако је 22. фебруара у Виноћима дошло до прве борбе са четницима на нашој територији. Ударни батаљон НОП одреда „Бијели Павле“, под командом Видоја — Кеше Ђуровића, уз помоћ дјелова Ловћенског одреда, послије једнодневне борбе, разбио је четнике и одбацио их поново преко ријеке Зете у село Кујаву, гдје су се нашли под окриљем окупатора. Наше јединице задржале су положаје лијевог обалам ријеке Зете од Тараша до Планинице. Четници су, уз помоћ Италијана, артиљеријом тукли партизанске положаје, првенствено штабове и друге објекте, о чијој локацији су податке добијали путем шпијунаже. Тако је 4. фебруара 1942. године топовском гранатом погођена партизанска болница у манастиру Острогу, и том приликом је погинуо Радојица Мијушковић, политички комесар болнице, а рањена је Вукосава Перовић, болничарка, из села Бороњине. Петог марта у школи у Барама Шумановића погинуо је Петко Миљевић, замјеник комесара одреда „Бијели Павле“, такође од топовске гранате. Једанаестог марта у селу Вишу од минобацачке гранате изгинуо је готово цио штаб ударног батаљона одреда „Бијели Павле“. Погинуло је 13 бораца, већином руководилаца, међу њима и командант батаљона Видоје-Кеша Ђуровић, народни херој.

Осмог фебруара 1942. године у манастиру Острогу одржана је позната Острошка скупштина црногорских и бокелских родољуба, на којој је изабран Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку. Задатак овог органа био је да организује и чвршће међусобно повеже све народноослободилачке одборе, који ће се старати о исхрани становништва и који ће цјелокупан народ цокренути у борбу против окупатора и његових сарадника. У циљу заштите слободне територије и обезбјеђења Острошке скупштине, положаје на територији општине вражегрмске држале су: Самостална ударна чета, састављена углавном од бораца из Вражегрмаца и Павковића, чији је командир био Радован Павићевић, затим Ударна чета са територије општине вражегрмске, чији је командир био Никола Живковић а комесар Бошко Радоњић, и друге територијалне јединице.

Пошто је ситуација постајала све тежом, војно-политичко руководство је одлучило да се од партизанских јединица са ове територије формира батаљон, који ће се повући у правцу Жупе Никшићке. Двадесет петог марта 1942. године одржан је партијски састанак код Острога. На састанку је сачињен списак бо-

раца који су ушли у састав поменутог батаљона. Том приликом је прочитан и списак чланова КПЈ који остају на терену, да легално живе и наставе рад за НОП, као и оних који ће остати да раде као илегални партијски радници. За рад у легалним условима живота одређени су: Стеван Стевановић, из села Купинова, Стоја Перовић, из села Бороњине, и Рада Михајиловић, из села Мијокусовића, а за илегалне партијске раднике: Радоје Живковић, из села Купинова, Саво Кадовић, из села Шобајића, и Бошко Радоњић, из села Мијокусовића. Двадесет седмог марта батаљон је извршио покрет из Острога преко села Купинова и даље у правцу Пониквице вражегрмске. За команданта батаљона одређен је Видоје Изгаревић, резервни поручник бивше југословенске војске, али је он ноћу 26. на 27. марта побјегао у четнике, са којима је до тада тајно одржавао везу. С њим је побјегао и савјетник у штабу батаљона Лазар Богетић, такође официр бивше југословенске војске. За политичког комесара батаљона одређен је Станко Жарић.

С батаљоном је кренуо и велики број партизанских породица, готово листом омладина од 15 до 18 година, нарочито из села Шобајића и Подвраћа. Став војно-политичког руководства био је да се сва старија лица која нијесу компромитована и омладина до 18 година старости врате својим кућама и наставе рад за НОП у новим условима, до поновног повратка партизанских јединица. Сјећамо се тих тешких тренутака у мјесту Сапач. Сви су одбијали да се врате; плакали су и старији и млађи, и ријетко је када толико суза проливено колико тих дана. Остали су нарочито у сјећању старији другови Миливоје Миљевић, из села Подвраћа, и Раде Лучић, из села Купинова, који су плакали као дјеца, одбијајући да се врате у села. Данима су пратили наше јединице, па ипак су морали да се врате. По повратку су затворени и оба су стријељани од стране окупатора и четника у јуну 1943. године. За млађе су позивани и родитељи, да помогну у враћању дјеце, али је то ишло тешко. И поред свих настојања и изричитих наређења да се врате, неколико их је пошло у правцу Жупе Никшићке на слободну територију, да би тамо били примљени у Никшићки партизански одред. Приликом формирања Самосталне омладинске чете у Горњем Пољу ушли су у њен састав. Неки од њих касније су ступили у Пету црногорску бригаду, као на примјер: Радивоје Вујадиновић, из села Подвраћа, и Анђа Станишић, из села Поточила (обоје су погинули у бригади), Јелена Станишић, сада Јовановић, из села Поточила, и Радуша Ђуровић, из села Пожара, носиоци Споменице 1941. Касније се могло сагледати колика је била грешка што су остали враћени, јер је већина њих ухапшена од стране Италијана и четника и мучена по затворима.

У априлу 1942. године од Зетског одреда и одреда „Бијели Павле“ формиран је један одред, под именом Зетски НОП одред. У Одреду су формирана два батаљона (1. и 2. батаљон), саста-

вљена од бораца са територије подгоричког и даниловградског среза. Нешто раније формиран је још један батаљон са територије даниловградског среза, који је оперисао на сектору Сињајевине и Мораче и који је спајањем два одреда у један постао 3. батаљон Зетског одреда. Командант 1. батаљона био је Радомир Бабић, а политички комесар Зарија Шкерковић, командант 2. батаљона Милован Шарановић а политички комесар Радосав Бурић. Дјелови 1. батаљона размјештени су у Буавицама Бршанским, а 2. батаљон је смјештен у Дубравицама.

У Буавицама је, одлуком пријекког војног суда, осуђен на смрт Јаков Станишић, члан КПЈ, који се огријешо о моралне норме члана Партије. Приликом стријељања, свјестан своје грешке, узвикнуо је: „Живјела Комунистичка партија, живио Стаљин“. Многи су се дивили оваквом његовом држању и било им га је жао, ма да су били свјесни да је у интересу дисциплине и морала тако морало бити.

Послије неколико дана 1. батаљон је извршио покрет у правцу Студеног, гдје је размјештен. Положаје 1. батаљона посјео је 3. батаљон Никшићког одреда. Овај батаљон је 4. априла водио борбу на Острогу и у селу Међеђе, којом приликом је разбио и потукао четнике са територије општине вражегрмске. У тој борби погинуо је Стеван Стевановић, члан КПЈ, којег је Партија упутила међу четнике са задатком да тамо организује рад за НОБ и да разбија њихове редове. Он је био лакше рањен и покушао је да пријеђе на страну партизана, али неспоразумом са комесаром батаљона, којег је он тражио, погинуо је. Његовом смрћу покрет у овом крају много је изгубио, јер је заиста био примјеран и као човјек и као комуниста. У истој борби, на положају Дуповач, погинули су, међу четинцима, Војо Мандић, члан Скоја, и Милисав Ђуровић, који су радили за НОП по задатку који им је Стевановић дао.

Једну од највећих борби у овом периоду батаљони Зетског одреда имали су 15. априла у Жупи Никшићкој, којом приликом су четници Баја Станишића потпуно разбијени и потучени. Само са територије Павковића погинуло је преко 40 четника. У овој борби из Вражегрмаца је погинуо Бранко Живковић, борац 2. батаљона Зетског одреда, а теже су рањени Милутин Грозданић и Војин Вуковић, који су пренесени у болницу на Жабљак.

Први батаљон је у другој половини априла из рејона Студеног два пута вршио напад на четничке положаје у селу Криваче и оба пута је четнике разбио и нанио им осјетне губитке. У истом периоду, заједно са 2. батаљоном, извршио је напад на четничке положаје у селима Радовче и Копиле, у Пиперима. И овом приликом су четницима нанесени тешки губици. У Радовчу је разоружана и жандармеријска станица од 12 жандарма. Заробљени жандарми су успјели да побјегну из Црног гвозда, користећи неопрезност спроводника које су ликвидирали. У тој борби батаљони су имали шест мртвих и више рањених бораца. Са

територије Вражегрмаца рањен је Радомир Станишић, из села Поточила.

Четвртог маја 2. батаљон је из рејона Дубравице извршио напад на четничке положаје у рејону села Подвраћа, Шобајићи и Винићи. Том приликом непријатељ је разбијен и претрпио је велике губитке. Батаљон је имао три мртва и 11 рањених бораца. Међу погинулима био је и Радосав Бурић, политички комесар батаљона.

Деветог маја, из рејона села Заград у Жупи Никшићкој, 2. батаљон је извршио напад на четничке положаје на Кабленој глави и на Буавицама. Напад је истовремено требало да изврши и 1. батаљон Зетског одреда, али услед неког неспоразума он није учествовао у овој борби. У првом јуришу непријатељ је потиснут са својих положаја. Међутим, захваљујући својој бројној надмоћности и јакој подршци италијанске артиљерије, средно је касније своје редове и у јуришу одбацио батаљон са положаја које му је био заузео. У овој борби батаљон је претрпио осјетне губитке. Само из Вражегрмаца погинула су три борца, и то: браћа Пуниша и Велимир Миљевић, из села Подвраћа, и Милисав Станковић, из села Рожаца, а тешко је рањена Милена Перовић, из села Бороњине.

Послије неколико дана батаљони су извршили покрет у правцу Лукавице жупске. На Барама Бојовића саопштено је да се Одред поново враћа на територију Бјелопавлића и Пипера. По доласку у одређени рејон 1. батаљон је размјештен у Студеном, а 2. батаљон у рејону Црни гвозд. Пошто су извршили борбене задатке, један дио људства из батаљона упућен је по групама на терен, са задатком да испита ситуацију, прикупи податке о непријатељу, прибави нешто хране и да се у одређено вријеме врати на зборно мјесто. Сјутрадан, по одлуци Главног штаба за Црну Гору и Боку, издато је наређење за покрет у правцу Жупе Никшићке и даље према Пиви. Људство које је упућено на терен није се прикупило, тако да је велики број бораца и руководилаца остао на терену без везе са главнином. У оној тешкој и неизвјесној ситуацији, ово се људство није снашло, и један по један борац падао је у руке непријатељу. Само са територије општине вражегрмске остало је преко 20 другова, и то већином чланова Партије и Скоја. Ево једног примјера, а слични су и остали.

Из 1. батаљона упућена је у позадину група у саставу: Неђо Божићевић, командир вода и вођа групе, из села Божићевића, Душан Павићевић, из села Слапа, Радован Пајовић, из Главице код Даниловграда, Вуксан Мијатовић, из села Бара Шумановића, и још један друг, чијег се имена сада не сјећамо. Задатак чланова групе био је да испитају ситуацију на територији дијела Петрушиновића, Павковића и Вражегрмаца и да се после четири дана врате у састав јединице. Прву ноћ дошли су у Павковиће и вечерали у кући Ђура Павлова Јовановића, на

Мосорима. Ту су се информисали о ситуацији, а затим су се спустили у Ожмидријен, одакле су се разишли у разним правцима, пошто су се претходно договорили да се послите три дана састану у Врачевој долини, за коју су знали само Неђо и Душан. Остала тројица, према томе, требало је претходно да се нађу са Неђом и Душаном. Вуксан се договорио са Душаном да се нађу код његове куће у Слапу, а он је пошао у Баре Шумановића. У заказно вријеме Вуксан је дошао у Слап, али Душана није нашао. Мајка Душанова рекла је Вуксану да је Душан отишао у јединицу. Пошто није знао гдје се налази Врачева долина, Вуксан се исто вече вратио у Баре. У близини куће остао је да предани. У току дана четници из села Шобајића, чији је командир био Лудо Вучић, вршили су претрес Бара Шумановића. Чуо се глас Руда Перовића, кмета села Шобајића, који је учесницима потјере говорио: „Добили смо извјештај са Слапа да се налази 200 метара југоисточно од куће“. То је био знак да су четници обавијештени да се Вуксан налази ту, и на основу тога организовали су претес овога краја. Пошто је избјегао потјеру, Вуксан је увече пошао да тражи јединицу. У рејону Студено није нашао никога. Обилазио је околу до Прекорнице и Турје, али везе није било; поново се вратио у Вражегрмску планину, и ту се нашао са Радулом Вујадиновићем, а њих двојица неколико дана касније са Драгутином, Вукашином, Машаном и Ђолем Грозданићем, из села Подвраћа, и Милатом Кадовићем, из села Шобајића. Сви су се они вратили, пошто нијесу могли да успоставе везу са батаљонима. Остали су тако до краја јуна. Четници су тражили преговоре са њима, и пошто су их ови прихватили, припремљена им је клопка и сви су похватани и затворени.

По добијеном наређењу, батаљони су извршили покрет и усиљеним маршем преко Штитова, Коњског и села Праге стигли у Липову раван, гдје су се задржали неколико дана на одмору. Трећег јуна батаљони су водили борбу против Италијана и четника у рејону Јаворка и Живе. Непријатељ је био разбијен и одбачен у правцу Горњег Поља.

Петог или 6. јуна у школи на Брезнама одржан је састанак политичког актива са територије подгоричког, даниловградског и никшићког среза. Састанком је руководио Иван Милутиновић. О спољној и унутрашњој политичкој ситуацији говорио је Веселин Маслеша. На све присутне импресивно је дјеловало његово излагање. Говорио је о Источном фронту, затим о западним савезницима и о њиховом учешћу у антихитлеровској коалицији, а потом о поробљеним народима Европе. На крају је изложио унутрашњу војно-политичку ситуацију. Треба истаћи да се оно што је тада у својим предвиђањима изнио касније све остварило.

Батаљони Зетског одреда тих дана били су размјештени у Бајовом пољу. Непријатељ је потиснуо јединице Никшићког НОП одреда, овладао сјеверозападним падинама планине Војник

и заузео Јаворак и Живу. У таквој ситуацији непријатеља је требало зауставити, или бар успорити његово напредовање. По наређењу Главног штаба за Црну Гору и Боку, штаб Зетског одреда из састава своја три батаљона (пошто се тада и 3. батаљон налазио са главнином), формирао је један батаљон од најиздржљивијих и најистакнутијих бораца, са задатком да се пробије у позадину непријатеља и да га нападне у рејону Јаворка. Командант батаљона био је Милован Шарановић. Штаб батаљона с двије чете пошао је десно, да нападне непријатеља са правца Шишмана, а једна чета пошла је лијево, да нападне непријатеља са правца планине Војник. Пошто је извршио задатак, штаб батаљона са двије чете вратио се у састав главнине. Чета која је требало да нападне непријатеља на његовом десном крилу напад није извршила, мада је ситуација то захтијевала, што значи да је од стране команде чете погрешно извршена процјена ситуације. Чета је била састављена већином од чланова КПЈ и Скоја, а бројила је око 30 бораца. Командир чете био је Саво Савовић, а комесар Лука Вучинић. Пошто се пробила у одређени рејон, чета је напала непријатеља и нанијела му осјетне губитке. Након тога је, умјесто да се врати у састав главнине, продужила у правцу села Праге, гдје се задржала два дана. За то вријеме непријатељ је овладао Брезнама и Бајовим пољем и продужио наступање у правцу Пивске планине. Пошто је главнина италијанских и четничких снага наступала овим правцем, команда чете је одлучила да крене преко Шишмана и Голије, рачунајући да се тим правцем повеже са својом главнином. Међутим, и на том правцу непријатељ је био веома јак, о чему су чету обавијестили избјеглице и чобани који су се налазили у Голији. У таквој ситуацији сазван је састанак партијске организације у чети; већином гласова одлучено је да се чета врати у позадину, на свој терен. Увече, када се враћала преко Голије, чета је у једном катуну наишла на Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку, који се враћао у позадину. Секретар Покрајинског комитета Радоје Дакић-Брко сагласио се са одлуком партијске организације да се чета врати на терен и тамо настави рад за НОП. Том приликом он је команди чете дао задатак да се по доласку на терен повеже са Окружним комитетом КПЈ Подгорица и да му се стави на располагање. Чета је затим извршила покрет преко Јасеновог поља, Праге, Коњског, Штитова до Моракова, гдје се задржала неколико дана. Затим је око 20. јуна стигла у рејон Студеног, гдје се задржала 3—4 дана. У то вријеме команда чете се повезала са Радом Ковачевићем, чланом Окружног комитета КПЈ Подгорица, и тражила од њега директиве за рад. Одлучено је да се чета расформира, да њени припадници иду сваки у свој крај и да се тамо повежу са партијским радницима и наставе илегално рад за НОП. Према потреби, припадници чете ће се састајати и извршавати одређене задатке заједно, зависно од конкретне ситуације. Тих дана преко бјелопав-

лићких планина је наишао Душан Мугоша, на путу из Албаније у Врховни штаб и ЦК КПЈ. Пошто га је требало пратити, из чете је у његову пратњу одређена група другова са Луком Вучинићем на челу. Остало људство је по групама упућено на свој терен.

Са територије општине вражегрмске у чети је било осам бораца, и то: Милан Живковић, Милорад Милатовић, Деса Ђуровић, Вељко Дамјановић, Милосав Станковић, Душан Косовић, Одо Лучић и Саво Лучић. Пошто су се са осталим друговима из чете договорили о мјесту и времену сљедећег састанка, пошли су у Вражегрмце. О ситуацији у том крају није се знало ништа. Путовали су у неизвјесност. Били су непријатно изненађени када су дошли у прве катуне вражегрмске планине (Дубравице, Ковиловац и Брезову рупу) а да тамо нијесу нашли никога. Све је било пусто и готово ништа није било обрађено. Спустили су се затим ниже, у планину Купинску. Преноћили су у колиби Лучића, у мјесту Гривне долине. Сјутрадан су Деса, Вељко и Милосав пошли у своја села Пожар и Рошца, да се распитају за породице и да испитају ситуацију у том дијелу. Вражегрмаца. Милорад је пошао у село Међеђе. На територији Купинске планине остали су: Милан, Одо, Душан и Саво. Првенствени њихов задатак био је да пронађу и повежу се са Мирком Станишићем, који се, како им је рекао Раде Ковачевић, налазио на тој територији у илегалству. Претпостављали су да је он негдје на територији села Купинова. Саво је добио задатак да се спусти до Купинова, и да се распита за Мирка, као и да прикупи информације о ситуацији у селу. На путу је срео чобаницу Јелицу-Јелу Лучић, која је знала гдје се Мирко налази. Она му је и храну носила. Сада је било све лакше. Мирко се налазио у мјесту званом Долине.

Ситуација у селу Купинову била је веома неповољна. У селу се налазила четничка чета, смјештена у кући Перуте Лучића. Партизанске породице биле су махом затворене. Сељацима је био забрањен готово сваки одлазак у планину. Свако јутро четници су претресали чобане и контролисали носе ли храну или друго „комунистима“, јер су претпостављали да их има на овој територији. Члановима партизанских породица који нијесу били ухапшени било је забрањено кретање ван села. Четници су завели страшан терор, и за најмању сумњу тукли су и малтретирали сељаке.

Пошто је Јела тога дана требало да се види са Мирком, речено јој је да му каже да се група налази ту и да ће увече доћи код њега. Договорено је гдје да је сачека. Када је дошло до сусрета, Мирковој радости није било краја. Готово да није вјеровоа да је дошао крај његовом дотадашњем начину живота. Изгледао је веома слабо: био је исцрпљен од глади и од досаде која га је морила. Прије три дана четници су га били опколили у Гостиши и једва им је успио побјећи преко Зацрнијеша и ри-

јеке Зете у пјешивачку страну. Са храном је врло слабо стајао и углавном се снабдијевао преко породице Перуте Лучића. Рад за НОП био је сведен на најмању мјеру. Сем Мирка, у илегалству су се из Вражегрмаца одржали још само Милета Кадовић и Јоша Јовановић, који су се налазили на терену Шобајића. Бошко Радоњић је ухваћен и затворен, а Радоје Живковић и Саво Кадовић, по одобрењу надлежних, напустили су илегалство и одступили са јединицама. Ухапшене су биле и Стоја Перовић и Рада Михајиловић, чланови КПЈ који су легално живјели. Такође је била ухапшена већина чланова Скоја, а симпатизери покрета били су под сталном контролом. Поред четничке чете, на територији општине налазило се неколико жандармеријских станица, које су постављене тамо гдје је било највише партизанских породица, активиста и симпатизера НОП-а. Тако се рад за покрет морао одвијати у највећој илегалности.

Послије два дана Милан и Саво су пошли на уговорено мјесто за састанак са Милорадом, Десом, Вељком и Милосавом. Дошао је само Милорад, а осталих није било. Неколико дана касније Деса, Вељко и Милосав су ухваћени од стране четника и затворени.

У то вријеме ухваћени су и Милета Кадовић и Јоша Јовановић. Они су се налазили у Мршиној страни, поред села Шобајића. Четници су путем шпијунаже сазнали гдје им је база, те су их опколили и похватили. Неколико дана су мучени у жандармеријској станици у Барама Шумановића. Нарочито су се иживљавали над Милетом. Поред тога што су га тукли до изнемоглости, четници су му клијештима чупали власи са прсију, којих је он, за његову несрећу, имао више од осталих људи. То му је било, причао је Милета, теже од свега. Милета је био предатни комуниста и дугогодишњи руководилац Скоја у општини вражегрмској. Био је зато врло популаран међу омладином и цијењен од свих људи прогресивних схватања који су га познавали. Због тога је међу четницима владало право задовољство кад је ухваћен.

Тих дана пао је у руке непријатељу велики број другова који су се враћали из јединица као болесни и изнемогли. Не познајући ситуацију на терену, постајали су лак плијен четницима. Тако су ухваћени Бранко Ђуровић у селу Страшевини код Никшића, Милорад Перовић, Душан и Живојин Мандић у Лопушној долини код Пониквице, Шћепан, Војин, Раде и Вељко Вуковић у Лазинама у Вражегрмској планини и други. Све је то веома негативно утицало на расположење присталица НОП-а, који су ионако живјели у страху и неизвјесности.

Једина илегална група која је остала неухваћена одредила је себи за базу Долине, сматрајући их најповољнијим из више разлога: из Долина се у свако село могло стићи за 30 минута до једног сата, Долине су ван зоне главних путева који воде од села према планини, у Долинама су постојали и други услови неопхо-

дни за опстанак — вода и остало. На састанку који је група одржала Милан је предложио да се сачини програм рада, који треба да садржи почетне акције за организовање политичког рада на терену. Предложио је да се оствари евиденција активиста који се налазе на слободи, на које се може рачунати у раду за НОП и којима се могу повјерити одређени задаци.

Око 15. јула Милорад и Саво су пошли на задатак са друговима из чете којој су припадали, који је био заказан у рејону Тополова. На уговорено мјесто дошао је само Петар Јовановић, који је био замјеник политичког комесара те чете, а сада је радио као партијски радник на територији Павковића. Петар је Милораду и Саву саопштио да је тих дана био са Радом Ковачевићем и да су се договорили да он сам дође на овај састанак и пренесе за групу материјал и директиве за рад. Преносећи задатке, истакао је да је општи став да се буде опрезно у раду и контакту с људима. Циљ је био да се очувају кадрови, који су тих дана у великом броју падали у руке непријатељу. Зато је речено да се избјегава сваки сукоб са непријатељем и настоји да се контакт с активистима НОП-а одвија у највећој тајности, јер им, у противном, пријети опасност да буду откривени и похапшени. Размјеном мисли констатовано је да је у Павковићима ситуација слична оној у Вражегрмцима. Петар је рекао да се у Павковићима налази Милисав Кољеншић, али да се још нијесу срели. Договорено је да се наредни састанак одржи у рејону Капштака. Одређен је датум тог састанка и уговорени знаци.

Петар Јовановић био је човјек, комуниста, борац и друг какав се само пожељети може. Сваки сусрет са њим био је пријатан и радостан. Био је омиљен и цијењен међу друговима, пун ведрине и хумора. Погинуо је на Сутјесци, 13. јуна 1943. г.

Пошто су се Милорад и Саво вратили у базу, одржан је партијски састанак на којем су пренесене директиве. На састанку је за секретара партијске организације изабран Милан Живковић. Договорено је да се постепено иде са радом, уза све мјере опрезности. Први контакти остварени су са члановима Скоја из Купинова: Станишом и Марицом Лучић и Милушом Косовић, као и са Савицом Косовић, која је била руководилац АФЖ-а у селу. Дат им је задатак да испитају могућност повезивања са члановима Скоја и активистима из других села. Тако се група, преко њих, повезала са Зором Михајиловић, из села Мијокусовића, која је била и кандидат за члана Партије, а имала је врло активну групу Скоја у којој су радили Мило Михајиловић, Стојанка Михајиловић, Савка Радоњић, Јелица Михајиловић и други.

Група је ступила у контакт и са Војином Ђуровићем, који је са породицом живио у мјесту Љесковци. Физички је био неспособан — парализован, и није могао да се креће, па га због тога четници нијесу хапсили, а био је и срцем и душом за НОП, како он тако и његова породица — мајка и три сестре (Савица и Милица биле су чланови Скоја.) Он се толико ангажовао

у политичком раду да је групи био десна рука за све вријеме илегалног рада. Преко сестара и других активиста из мјеста успоставио је везу са друговима из никшићког среза. Створио је везу и у четничким редовима преко Новака Вуковића, из села Пажића, који га је редовно обавјештавао о покретима четника.

У другој половини јула, а нарочито током августа 1942. г., почела су појединачна пуштања активиста НОП-а из затвора, међу којима је било и чланова Скоја. Група је настојала да се са њима повеже и да их укључи у рад. Међу првима повезала се са Бранком Ђуровићем. Први састанак с њим одржан је у кући Војина Ђуровића. Овом састанку су присуствовали Милан, Мирко и Саво. Договорено је да се група Скоја формира на територији села Пожара и Мандића. Пошто тада није било услова за формирање ове организације у селима Рошца и Дабовићи, предвиђено је да организација села Пожара и Мандића покрива и ова села. Бранко је одређен за секретара организације. Сматрало се да је он најпогоднији за ову дужност, јер је био врло храбар и одважан друг. Упоран у раду и добар организатор, а веома популаран и цијењен како међу омладином тако и код старијих. Био је то одличан руководилац и храбар борац. Као такав је и погинуо 13. јула 1944. године у борби са четницима.

Средином августа пуштене су из затвора Стоја и Вукосава Перовић. Група се с њима повезала и дала им задатак да формирају организацију Скоја у селима Бороњина и Драковићи и организују рад за НОП у тим селима.

На други састанак илегалне групе са Петром Јовановићем, који је одржан у рејону Капштака, дошао је Михаило Вицковић, који је био упућен на партијски рад у срез цетињски. Задатак групе био је да Вицковићу помогне да се пребаци до Чева. Милан и Саво су га испратили до Ластве Чевске, гдје је требало да се повеже са Радованом Гардашевићем, партијским радником са тог терена. Међутим, Гардашевић је био ухваћен и прије неколико дана стријељан од стране Италијана. Вицковић је остао код његове породице, а Милан и Саво су се вратили.

Почетком августа у базу у Долинама дошли су Раде Ковачевић и Станко Бурић, чланови Окружног комитета КПЈ Подгорица. Циљ њиховог доласка био је да сагледају ситуацију на терену и пруже групи потребну помоћ у раду. Чланови Окружног комитета задржали су се код групе четири дана. За то вријеме са њима је извршена размјена мишљења, која је групи користила у даљем раду. Станко је говорио о спољној и унутрашњој ситуацији. Том приликом Одо и Душан су кандидовани за чланове КПЈ. У исто вријеме Раде и Мирко су пошли у село Мијокусовиће и Зору Михајиловић примили у чланство КПЈ. Чланови Окружног комитета КПЈ обавијестили су групу да ће се ускоро одржати савјетовање са свим илегалцима са територије среза даниловградског. То савјетовање одржано је средином августа 1942. године у Међугорама, близу Студеног. На

савјетовању су учествовали сви чланови групе: Милан, Мирко, Милорад, Одо, Душан и Саво.

Крајем љета 1942. године побјегли су из затвора са Браленовице (код Даниловграда) Вуксан Мијатовић и Илија Станковић. Са њима су побјегли и Ниша Михајиловић, Милат Кадовић и Радосав Ђуровић из Вражегрмаца, Лазар Радоњић из Комана и Милутин Баровић из Бандића, али су они убрзо ухваћени. Илија и Вуксан су се повезали са групом, дошли у базу у Долинама и постали нови чланови групе. Тих дана Вуксан је кандидован за члана КПЈ. Одмах затим неколико дана је провео у Барама Шумановића, Шобајићима и Подвраћу, након чега је упознао групу са ситуацијом на том терену, истичући да је Радуле Вујадиновић након пуштања из затвора доста учинио на организовању рада за НОП у тим селима. Послије неколико дана Вуксан је поново пошао на терен са задатком да формира организацију Скоја у сва три села и да припреми један састанак активиста НОП-а који су живјели источно од Сушице.

Тај састанак организован је преко Зоре Михајиловић, а одржан је у другој половини септембра 1942. године у Мијокусовићима. Састанку су присуствовали: Зора Михајиловић, Бошко Радоњић, који је тих дана пуштен из затвора, Радуле Вујадиновић, Владо Перовић, Митар Перовић, Стојанка Михајиловић, Милош Пејурић и други. Од илегалаца су присуствовали: Милан Живковић, Вуксан Мијатовић и Саво Лучић. Састанак је трајао око пет часова. Расправљало се о условима рада за НОП, о активности непријатеља, о држању чланова КПЈ и Скоја пред непријатељем, као и о другим питањима везаним, за рад на овом подручју. Константовано је да су послије доласка из затвора једног броја активиста НОП-а створени повољнији услови за политички рад. На крају састанка Милан је дао конкретне задатке за рад на терену. Бошко Радоњић и Радуле Вујадиновић тражили су да пређу у илегалност, истичући да им пријети опасност од поновног хапшења. Милан се није сложио са тим захтјевом, сматрајући да ће бити корисније да легално живе и раде за НОП. Неколико дана касније Бошко је заиста поново ухапшен.

Послије састанка у Мијокусовићима Вуксан је отишао са Радулом и осталим друговима на терен Шобајића, а Милан и Саво су се вратили у базу. Убрзо затим Вуксан је откривен и опкољен од стране четника у једној појати и, пошто није имао оружја код себе, ухваћен је. Четници су га одвели у кућу Руда Перовића, кмета села Шобајића, гдје је саслушан. Пошто је чуо да је Вуксан ухваћен, убрзо је у кућу Перовића дошао Радуле Вујадиновић и када је видио Вуксана, викнуо је да га сви присутни чују: „Нема чега да се плашиш Вуксане Мијатовићу, ти се налазиш у рукама сиротињске мајке Руда Стојова Перовића“, а онда тихим гласом додао: „Бјежи, кукала ти мајка!“ И тако уза сваку реченицу добацивао му је тихо да бјежи. Истога да-

на, око 18. часова, Вуксан је искористио неопрезност четника, скочио кроз прозор куће и побјегао. Сјутрадан је дошао у базу и испричао шта му се десило. Неколико дана касније Радуле је изишао у Дубравице, пронашао пушку коју је раније био закопао и донио је Вуксану. Радуле је том приликом поново тражио да пређе у илегалство, али се група са тим није сагласила, сматрајући да он може и даље да ради легално. Међутим, он је сјутрадан ухапшен од стране четника и спроведен у затвор на Забјело код Подгорице.

Крајем септембра Мирко Станишић и Илија Станковић пошли су у Борошину и Драковиће, са задатком да се повежу са Стојом и Вукосавом Перовић, провјере како се одвија политички рад на овом терену и пренесу директиве за рад. Први дан остали су на имању Мирковог оца, у једној пећини ниже села Драковића. Како су били уморни, обојица су заспали. Међутим, били су откривени и нападнути од стране четника, при чему је Мирко тешко рањен у лијево раме. Вјероватно би био и убијен, али га је спасио његов рођак Божо, који је имао велики утицај међу четницима. Пошто су ухапшени, Мирко и Илија су спроведени у Острог, а затим у Подгорицу. Илија је затворен у Казнени завод и стријељан јуна 1943. године, а Мирко, пошто је излијечен, осуђен је од стране италијанског војног суда на Цетињу на 20 година робије. Побјегао је из Албаније у октобру 1943. године. Након овог догађаја отежан је рад за НОП, јер је више активиста који су били пуштени из затвора поново ухапшено.

Почетком октобра група илегалца је сазнала да четници ускоро треба да врше претрес планине, јер су имали тачне податке да се илегалци налазе негдје у рејону села Купинова и Међеђе. Војин Ђуровић је групу обавијестио да располаже подацима да ће четници ускоро извршити покрет, али се није знало којим правцем. Због тога је у групи дошло до дилеме: напустити базу или не? Пошто се у бази налазила више од мјесец дана, претпостављало се да може бити откривена. Након дуже дискусије одлучено је да се база напусти и да се група премјести у рејон Јасеновог дола. Пресељење је извршено 10. октобра увече. Исте вечери Милорад и Одо су упућени код Војина Ђуровића да се детаљније распитају о покрету четника и да донесу нешто хране. При повратку донијели су вијест да су четници Шпира Стојановића већ извршили покрет у правцу села Међеђе. Рачунало се да је правилно поступљено што је база напуштена. Међутим, није било тако. У групи се постивало питање да ли да поставља стражу у новој бази. Дошло се до закључка да то није потребно прво вече, јер се сматрало да четници неће стићи до базе прије сјутрадан у поподневним часовима. Показало се да је ова процјена била погрешна. Четници се нијесу задржавали у Међеђу, већ су исте ноћи извршили покрет у правцу Планине купинске. Ујутро, 11. октобра, група је из сна трг-

нута громким гласом: „Ко је тамо?“ Сви су скочили, сањиви зграбили оружје и без реда заузели положај. На групу су у ствари наишла два четника. Један од њих је рекао: „Бјежимо назад!“ и одмах почео да одступа. Други се мало колебао, али се и он почео повлачити. Милорад је у овом другом препознао Новака Вуковића, са којим је одржавао везу, и пошто других четника није било у близини, претпостављало се да би он осталима могао дати други правац кретања. Међутим, четник Гргуровић, који је био с Вуковићем, обавијестио је остале четнике да се у близини налазе илегалци. Када је видио да је ствар готова, Вуковић је почео да пуца, дајући на тај начин знак групи да се склони. У групи је настало колебање — да ли да се бјежи из нове базе или не. Одо је предлагао да се база одмах напусти. У тој недоумици четници су избили на неких 500 метара далеко од базе. Више није било дилеме. Група се повукла у два правца: Милан, Одо, Душан и Милорад у правцу Долина, а Вуксан и Саво у правцу Прстенка. Храна, добијена од Војина Ђуровића, остала је у бази. Претпостављајући да би четници могли извршити терор над породицом од које је храна добијена, Саво се вратио да је склони. У то вријеме четници су стигли до базе, и када су Сава видјели — исплали су прве плотуне на њега, а затим је са свих страна почело да пуца. Међутим, пошто је добро познавао терен, Саво је успио да побјегне. На правцу кретања срео се са Радосавом Косовићем, из села Купинова, који је био међу четницима, припријетио му је, и овај је одмах пошао на другу страну, вичући гласно: „Овамо их нема!“ Затим је наишао на Милоњу Николића и његовог сина Гојка, такође из Купинова, који су били изашли да беру кукуруз и који су, када су га видјели, окренули у супротном правцу. Тако је Саво успио да се упути у правцу Прстенка. Милан, Одо и Милорад избјегли су у Долине, а Душан се, на неки начин, одвојио од њих и пошао у правцу Љесковаца.

Када су се чули плотуни, Милан је одлучио да се врати и види шта је са Вуксаном и Савом. Одо и Милош су га одвртали од те намјере, али он је био упоран. Четници су већ били посјели све главице око базе у којој су се илегалци доскоро налазили. Они су Милана примижетили док је ишао од Јасенова дола, и када им се приближио осули су плотуне на њега са свих страна. У таквој ситуацији Милан је пошао у правцу Љесковаца, смаграјући да ће се тамо лакше пробити. И даље је праћен од стране четничких осматрача, који су учесницима потјере давали податке о његовом кретању. Захваљујући својој мушкости и брзини, избјегао је неколико замки. Међутим, на прелазу пута који од Јасенова дола води за Вељу продо, на њега се из засјезде бацио четник Петар Ђ. Кековић из Загарча. Милан се с њим ухватио у коштац и, пошто пушку није могао употријебити, извадио је пиштољ и на мјесту убио овог четника. Затим је наставио пут да би избјегао обруч. На правцу кретања требало је да

пређе преко једног присоја које је представљало брисани простор. Баш на томе мјесту четници су га ранили у стопало десне ноге. Рањен је прешао још око 300 метара. Како му је крв нагло цурила, морао је да застане да би се превио. Склонио се испод једне стијене и покушао да својом кошуљом заустави крв, али је то тешко ишло. У том тренутку су на њега наишли четници, међу првима Марко Перовић из села Бара Шумановића, који је покушао да га ухвати. Милан је узео пушку и опалио на њега, али му је метак отказао. Покушао је поново да стави метак у цијев. Међутим, није стигао. Перовић је опалио и Милан је пао мртав.

Смрт Миланова све је тешко погодила, а нарочито његове другове. Изгубили су најбољег друга и партијског руководиоца. Био је то велики губитак за Партију и покрет у овом крају.

Рођен је 1914. године у селу Купинову, у сиромашној али угледној сељачкој породици. Због сиромаштва 1928. године породица се преселила у Метохију, у околину Пећи. Милан је отишао на изучавању заната и завршио је за куvara. Као квалификовани кувар радио је у Сомбору и другим мјестима Бачке. Још од ране младости осјетио је неправду режима. То га је инспирисало да се укључи у борбу радничке класе за социјална права. Због тога је пред рат остао без посла и вратио се у Пећ код родитеља. У другој половини 1940. године партијска организација у Пећи примила га је у чланство. Послије капитулације бивше Југославије као избјеглица из Метохије дошао је са породицом у Црну Гору, у родно мјесто. Укључио се одмах у рад партијске организације на припремама за устанак. Био је један од организатора устанка у Вражегрмцима и имао је одговорне партијске и друге функције. Био је у правом смислу ријечи комуниста. Као напредан радник и комуниста доста је читао, нарочито марксистичку литературу. Спадао је у ред најуздигнутијих комуниста у нашем крају. Храбар и енергичан, ведар и насмијан, са пуно оптимизма гледао је у будућност. Људе је волио и цијенио, и изнад свега био правичан. Остаће као узор свима који су га познавали.

Послије Миланове смрти четници су завели страшан терор над становништвом, а нарочито над партизанским породицама и активистима НОП-а. Само из Купинова затворено је у манастиру Острогу преко 20 лица, од којих је пет спроведено у италијанско-четнички затвор у Подгорицу. Сви сељаци који су становали у катуницама присилно су враћени у села. Породица Војина Ђуровића, која је и зими и љети живјела у Љесковцима, морала је да напусти своју кућу. Милица и Савица су затворене, а Војин с мајком и најмлађом сестром пресељени су у Острог, а затим у Купиново. Један број активиста НОП-а побјегао је у Катунску нахију, гдје су власт држали федералисти Крста Поповића, који су били нешто толерантнији према присталицама НОП-а.

Средином јесени 1942. године Душан и Саво су се састали са Петром Јовановићем и Милисавом Кољеншићем у Тополици. Том приликом су сазнали да је и на њиховом терену ситуација веома тешка. Многи активисти НОП-а и код њих су похапшени, а партизанским породицама ограничено је кретање. Јовановић и Кољеншић су пренијели став политичког руководства о стварању услова за опстанак илгалаца у току зиме. Уколико не постоји могућност заједничког логоровања, предвиђено је стварање база за појединце. Општи став је да се сачувају кадрови, а зимски период у том погледу је најкритичнији. Договорено је да се почетком децембра одржи сљедећи састанак.

Пошто су се Саво и Душан вратили, донесена је одлука да се група привремено смјести у рејон Сапач — мјесто Бобија. Ово мјесто је удаљено од насеља, али с обзиром на врло неповољну ситуацију морало се бити на великом опрезу. Наступио је тако тежак тренутак, па је група морала мање да се појављује у селима све док се ситуација не стиша и не попусти терор. Пошто је село Међеђе било најближе, за рад у том периоду највише су ангажовани активисти са тог терена. У раду су се нарочито истicali Бошко Милатовић, Јана Поповић и Боса Мијајловић — Мијушковић. Преко њих одржаване су најнужније везе са другим активистима са територије општине.

Средином новембра 1942. године, по одлуци Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, формирана је партизанска чета од илгалаца са територије подгоричког, даниловградског и никшићког среза, са задатком да изводи акције на терену. Циљ је био да се у што већој мјери подигне морал народа, а нарочито присталица НОП-а, који је у том периоду био доста пољуљан. Из наше групе у чету су упућени Одо, Душан и Вуксан, док су Милорад и Саво остали на терену. Чета је формирана на Штитову и том приликом је говорио секретар ПК КПЈ за Црну Гору и Боку Радоје Дакић-Брко. Командир чете био је Јоле Марковић, а политички комесар Обрад Бојовић. Истог дана када је чита формирана почео је да пада снијег и у току два дана нападао је готово метар. Из Штитова чета је извршила покрет у правцу Лука Бојовића и у Лукавици, испод Журимова, остала је два дана. Пошто због снијега није могла оперисати на тој територији, вратила се и преко Штитова стигла у село Гостиље. Међутим, ту је откривена и убрзо нападнута од стране четника Јакова Јововића. Цио дан је водила борбу против много надмоћнијег непријатеља и одолијевала свим његовим притисцима. Четници су имали шест рањених, а из чете је погинуо Радован Матић, студент медицине из Пипера. Временски услови нијесу дозволили да се чета одржи, па је одлучено да се расформира и да њени припадници иду свако у свој крај.

Одо, Душан и Вуксан су се вратили послје 12 дана, стигавши у базу око 1. децембра. Приликом проласка поред села Винаћа наишли су на телефонски кабл, којим је четнички штаб

у Винићима био повезан са Даниловградом. Извршили су диверзију и прекинули кабл на дужини око 50 метара. Један дио овога кабла донијели су у базу, гдје је ноћу служио за освјетљење, јер је био обложен гуменим платном.

Ситуација за групу и даље је била врло критична. Хране није било и до ње се све теже долазило. У селу Купинову, из кога се највише добијало, у међувремену је смјештена четничка чета из састава батаљона Шпира Стојановића, чији је командир био Пуниша Богићевић, ваздухопловни официр бивше југословенске војске. Доласком четника у Купиново јако је отежан, па и онемогућен контакт с активистима из тога села. Ноћу су четници постављали страже и засједе око кућа партизанских породица и активиста НОП-а, а и на прилазима селу. Зима је била на прагу. Почео је да пада снијег, што је погоршало ионако тешку ситуацију.

Због свега тога група је одлучила да промијени базу и да се спусти ближе селима, сматрајући да ће то бити повољније и за рад и за снабдијевање храном. За смјештај на отвореном простору имала је само један војнички шатор за двије особе. Смјештај у стајама и колибама био је више него ризичан и од њега се одустало. Тих дана четници су често вршили покрете и претресали планину, и то са два правца: од Шобајића и од Купинова. Једнога дана, приликом претреса терена, четници су похватили чобане из Купинова, Подвраћа и Шобајића и тукли их, тражећи од њих да открију илегалце. Највише батина добио је том приликом Благоје Косовић из Купинова, којег су водили и у Шобајиће, гдје су наставили да га туку. Није ништа одао, иако је истога дана имао састанак са Савом.

Имајући у виду овако тешку ситуацију и зиму која је већ дошла, група је око 20. децембра 1942. године донијела одлуку да се разбије и да се њени чланови појединачно склоне сваки у свом селу, бар за извјестан период зиме. Тако је Милорад пошао у Међеђе, Вуксан у Баре Шумановића, а Одо, Душан и Саво су остали на терену Купинова. Ова одлука била је кобна за цијелу групу. Прилаз селима био је врло тежак, пошто су четници постављали ноћне засједе. У Шобајићима је била смјештена четничка чета из батаљона Шипра Стојановића. Поред ове, постојале су и двије територијалне чете, чији су командири били Лудо Вучић из Шобајића и Петар Радоњић из Мијокусовића, а у Барама Шумановића била је жандармеријска станица. Како је ова територија, као и цијела општина вражегрмска, затворена са сјевера вертикалним стијенама тако да постоји само ограничени број пролаза (према Шобајићима, Подвраћу и Барама), четници су ову погодност вјешто користили.

Прошло је свега десет дана од расанка групе, а Милорад је преварен и издајом ухваћен од стране четника и затворен. Десетак дана касније слично се догодило и са Вуксаном, који се био склонио у рејону Рујевог бријега. За Вуксанову базу знао

је само Јагош Перовић. Он је Вуксану рекао да би неки рођаци жељели да с њим разговарају и да му помогну у храни и осталом. Вуксан је то прихватио, али га је на уговореноме мјесту, умјесто очекиваног разговора, чекала засједа. Само великом спртношћу избјегао је да буде погођен хицима испаленим из непосредне близине. Затим је, под кишом куршума морао да се вере уз готово вертикалну стијену. Успио је да избјегне најгоре. После је тога срео се са Бајом Вуковићем из Шобајића, који му је понудио склониште у својој колиби у Радмиловици, гдје ће му наводно послати храну. Познајући Баја, Вуксан овој понуди није насио, и у томе се није преварио, јер умјесто хране овај је послао четнике, који су опколили колибу и изрешетали је куршумима да би на крају установили да у њој нема никога. Овакве ситуације Вуксан је доживљавао тако рећи свакодневно, да би, на крају, 14. јануара, био ухваћен на спавању у свом импровизованом склоништу у Рујевом бријегу.

Око 15. јануара 1943. године четници су открили и базу у којој су се налазили Одо, Душан и Саво. Пошто су ова тројица илегалца истога дана од Стануше Лучић обавијештени да четници врше претрес терена, успјели су да избјегну опкољавање, али им је све у бази уништено. Како им већ није било опстанка на овој територији, одлучили су да иду код групе илегалца у Доловима Ковачким и да тамо потраже спас за извјесно вријеме. У Доловима су нашли Рада Ковачевића са његовом групом. Међутим, и тамо је стање било веома тешко, нарочито у погледу исхране. Илегалца је било 10—12, а снабдијевање оскудно и често онемогућавано. Зато је Раде Ковачевић групи из Вражегрмаца саопштио да, и поред најбоље воље, не могу бити примљени код њих. Одо и Душан су енергично били против тога да се враћају у Вражегрмце, али су на Савово инсистирање ипак пристали, додуше тужна срца и са сузама у очима. По повратку у Вражегрмце тројица илегалца су се склонили ниже Жуте греде, између села Бороњине и Купинова. Планином је падао снијег и тамо је било немогуће направити базу. У новој бази илегалци су остали пет-шест дана, али су примјештени од стране чобана из околних села. Тако су и четници сазнали гдје се налазе, опколили су их и, пошто су били у ситуацији да не могу пружити отпор сем да изгину, похватани су 22. јануара 1943. године.

Цијела група је спроведена и затворена у италијанско-четнички затвор на Забјелу код Подгорице. Одо и Душан стријељани су од стране Италијана 25. јуна 1943. године, Милорад је осуђен и интерниран у Италију, одакле се вратио са прекоморским бригадама и погинуо почетком 1945. године као командир чете у Славонији, а Вуксан и Саво су побјегли из затвора са Забјела 18. априла 1943. године.

Затвор на Забјелу налазио се између ријека Мораче и Рибнице, с једне стране, и пространог Ђемовског поља, са друге стране. Затвореници су били смјештени у три велика шатора, ко-

ји су били ограђени бодљикавом жицом око 2,5 метара висине и толико у основи ширине. Око жице био је брисани простор од 200 до 500 метара. Затвор су обезбјеђивали Италијани и четници. На четири угла била су постављена четири тенка са италијанском посадом који су, поред основног наоружања, имали уграђене и бацаче пламена. Четници су дању имали четири, а ноћу осам стражарских мјеста. У првом шатору, који се налазио до улазне капије, били су смјештени Бјелопавлићи и Загарчани, у другом Кучи и Пипери, а у трећем, према истоку, Зећани, Љешкопољци и нешто Љешњана. У свим шаторима укупно је могло бити око 1.000 затвореника, а можда и нешто више. Само из општине вражегрмске било их је око 60.

Услови за партијски рад у затвору били су повољни утолико што су се затвореници налазили на окуцу. Међутим, усљед пренатрпаности био је јако отежан групни рад, па се радило углавном путем појединачних контаката између другова који су се познавали. Партијских веза са организацијама ван затвора у првим мјесецима 1943. године није било, а због чега — тешко је објаснити. Највјероватније је да се кадрови на том терену нијесу одржали у оном критичном периоду 1942. и у првој половини 1943. године. Због тога није било обавијештености споља, те су затвореници били упућени искључиво на саме себе. Поред одржавања морала и политичке свијести код затвореника, основно у раду било је да се организује бјекство из затвора. Тако су први пут средином марта, а други пут почетком априла извршене озбиљне припреме за бјекство, али су оба пута откривене и покушај је пропао. И поред тога, није се одустало од ове намјере. Смањено се само број учесника у припремама (отприлике било је обухваћено 10—15 другова из сваког шатора). Припреме су вршене са оријентацијом да се бјекство изведе око 20. априла. Међутим, средином априла догодило се нешто непредвиђено: између 15. и 16. априла побјегло је око 40 другова из никшићког затвора. Послије овог догађаја 18. априла ујутро, доведена је група од око 80 затвореника из Никшића на Забјело. Да би им обезбиједила мјеста, управа затвора је све оне који су били осуђењени пребацила у Казнени завод, у Подгорицу. Тако је 18. априла око 70 другова одведено са Забјела, међу којима и велики број оних који су били обухваћени припремама за бјекство.

Овакав развој догађаја пореметио је планове о бјекству, али не и одлучност другова из бјелопавлићког шатора да бјеже. Они који су остали у групи која је вршила припреме за бјекство морали су ствар убрзати, јер више није било чекања. Договорено је да се бјежи исто вече, и то на главно капију, а како је шатор Бјелопавлића био до капије, то су они узели на себе да је отворе. Пошто су Радивоје Вукадиновић-Брица, Вељко Вукадиновић и Слободан Брајовић имали лежаје до излазних врата шатора, која су била у непосредној близини капије, прихватили

су задатак да отворе шаторска врата, први искоче напоље и отворе капију.

Ноћ се приближавала, а нестрпљење је било све веће. Затвореници који су се припремали за бјекство плашили су се да ствар не буде откривена. Непримјетно су се приближавали излазним вратима шатора. Било је негдје око 21 час када је Радивоје отворио шаторска врата, окренуо се лицем према затвореницима и викнуо: „Збогом, другови!“ У истом тренутку појурио је у правцу капије и отворио је. Остали су сви искочили из шатора филмском брзином. Другови су побјегли лијево у правцу Мораче, осим Сава који је скренуо десно, у правцу села Дајбабе. Радивоје је смртно рањен од стражара са лијевог угла затвора и пао је. Јечао је, али му другови нијесу могли помоћи, морало се бјежати даље. Он је погинуо, а успјели су да побјегну: Вељко Вукадиновић, Слободан Брајовић, Видак и Милован Павићевић, Мијо Секулић, Ђоле и Машан Грозданић, Радуле Вујадиновић, Вуксан Мијатовић и Саво Лучић, сви из шатора број 1. Из другог шатора нико није ни покушавао да бјежи, мада се претпостављало да ће када се отвори капија бјежати и остали затвореници, нарочито они млађи. Међутим, то се није остварило.

Када су другови искочили преко капије, стражари су се збунили и неки су почели да бјеже у правцу управне зграде. Италијани су напустили тенкове и побјегли. Тако је то трајало неколико минута, док су се средили, отворили ватру и пошли у потјеру.

Пошто су избјегли најкритичнији моменат, затвореници који су побјегли требало је да савладају Морачу и Ђемовско поље. Сналазили су се како је ко могао, Вељко и Слободан су скочили у Морачу и препливали је. Кренуо је и Вуксан да плива, али га је Машан позвао да га не остави, јер он није знао да плива, и тако се Вуксан вратио. Група од пет другова у којој су се налазили: Радуле, Ђоле, Видак, Милован и Мијо побјегла је у правцу Голубоваца, гдје је пронашла лађу и превезла се на десну обалу Мораче, а затим наставила пут ка Даниловграду. Вуксан и Машан су побјегли преко Ђемовског поља, Куча и Пипера у правцу Бјелопавлића, а Саво такође преко Куча, гдје се повезао с илегалним партијским радницима и послје 13 дана дошао у Бјелопавлиће.

Ситуација у Бјелопавлићима била је доста повољна. Средином априла формиран је Зетски одред и један комплетан батаљон из среза даниловградског ушао је у његов састав. Командант тога батаљона био је Војо Тодоровић, а политички комесар Милисав Кољеншић. Тих дана једна већа група из Одрода упућена је за попуну Четврте и Пете црногорске пролетерске бригаде, које су се налазиле на прилазима Никшићу. Окупатор и четници Драже Михаиловића већ су били претрпјели тежак пораз на Неретви, а Главна оперативна група дивизија НОВЈ, с Вр-

ховним штабом на челу, налазила се на територији никшићког и дурмиторског среза.

Пошто је ситуација у Вражегрмцима била нејасна, штаб Зетског одреда упутио је тамо Влада Павићевића, из села Срење, и Радула Вујадиновића и Сава Лучића, са задатком да извиде стање на том терену и изврше припреме за мобилизацију активиста НОП-а и њихово укључивање у састав Четврте и Пете бригаде. Када су ови другови стигли у планину вражегрмску, нашли су тамо поједине породице које су биле издигле ради стокe и сјетве кромпира и кукуруза; између осталих, тамо је била и Јаглика Радоњић из села Мијокусовића. Како је Јаглика исто вече путовала у село, другови су по њој упутили писмо којим су позвали активисте из Подвраћа, Шобајића, Бара Шумановића и Мијокусовића да се припреме за одлазак у бригаде, које ускоро долазе на ову територију. Поред тога, речено јој је и усмено кога све треба да обавијести. Међутим, четници су ово писмо пронашли, па су Јаглику ухапсили и предали је Италијанима, који су је потом интернирали. Сјутрадан се партизанска група спустила до села Купинова. На прилазима селу затекла је сељаке под оружјем, сврстане у четничку формацију. Група је ступила с њима у контакт. Штавише, и ручала је са њима макароне, које су сељаци спремили од италијанског сљедовања. Том приликом сељацима је говорено о ситуацији и о томе да наредних дана долазе бригаде из Босне, те им је савјетовано да воде рачуна о свом држању, а млађима је препоручено да се пријаве у бригаде. Било је међу њима појединаца којима све ово није било по вољи, али су били у мањини и морали су се помирити са ситуацијом. Послије четничког пораза на Неретви ти појединци били су деморалисани. Неки од њих, који су учествовали у тој борби, причали су како су се „провели“.

Истогa дана заказан је састанак са Бранком Ђуровићем, секретаром актива Скоја у селу Пожар, и Илијом Ђуровићем, замјеником командира четничке чете у којој су били већином млађи људи, међу њима и један број чланова Скоја. Састанак је одржан увече у селу Купинову, у кући Лучића. Договорено је да већина млађих људи ступи у бригаде када дођу на ову територију. Бранко је појединачно навео имена оних који су спремни да ступе у бригаде. Послије три дана партизанска група се вратила у Одред и поднијела извјештај о ситуацији у Вражегрмцима, о контактима с активистима НОП-а и резултатима разговора са сељацима. Другови у Одреду били су задовољни ситуацијом на том терену, поготово кад се упоређивала са доскорашњим стањем.

Ускоро су надомак Вражегрмаца стигле претходнице Четврте и Пете бригаде. Вршиле су се припреме за напад на четнике, који су држали положаје од Стубице, изнад села Мартинића, па преко села Копиља, и даље до Вежешника и Биоча. Основне четничке снаге изненађене су нападом који су 13. маја у

рејону Копиља извршили 3. батаљон Четврте, 2. и 4. батаљон Пете бригаде и батаљон Зетског одреда. У току једнодневне борбе четници су потпуно разбијени и потучени, тако да се њихови остаци нијесу заустављали све до Подгорице и Спужа. Неколико дана касније исти ови батаљони напали су положаје 383. пука италијанске дивизије „Венеција“ у рејону Биоче — Вежешник и потпуно разбили и потукли ову италијанску формацију. Непријатељ је имао око 750 мртвих и заробљених војника и официра.

Пошто је у другој половини маја отпочела V непријатељска офанзива, бригаде су, по добијеном наређењу, почеле да се повлаче у правцу Жупе Никшићке. Са бригадама се повлачио и Зетски одред. У тим данима донесена је одлука да се од људства из састава Зетског одреда формира 5. батаљон Пете црногорске ударне бригаде. Батаљон је формиран око 25. маја у Гори Ђеранића код Крнова. То је у ствари био исти онај батаљон који је формиран у Зетском одреду, с истим командним саставом. Приликом формирања постројеном људству говорио је командант бригаде Сава Ковачевић. Осим о општој ситуацији, он је говорио и о славном борбеном путу који је Пета бригада прошла од свог формирања. Позвао је борце да учине све да ту славу бригада настави и на свом даљем борбеном путу. Борци су били сигурни да ће батаљон извршити сваки постављени му задатак. То су претежно били чланови КПЈ и Скоја, прекаљени партијски радници и борци у најтежим условима терора који је окупатор, уз помоћ домаћих сарадника, у протеклом периоду вршио над становништвом.

Бригаде су водиле даноноћне борбе са много надмоћнијим непријатељем, који је наступао од правца Никшића и Колашина. Под непрекидном борбом, повлачиле су се у правцу Пиве и Жабљака. Штаб Пете бригаде првих дана није уводио у борбу новоформирани батаљон, већ му је наредио да се повлачи у правцу Шавника. Око 28. маја батаљон је стигао у село Пошћење. Са њим се налазио и штаб бригаде. Међутим, требало је напустити и овај крај јер се непријатељ приближавао Шавнику. У Пошћењу је одлучено да се једна група партијских радника врати на рад у позадину. Са територије Бјелопавлића враћени су: Зарија Стојовић, Милисав Коленшић, Мићко Иковић, Радомир Станишић и Саво Лучић. Онима који су раније радили у позадини ово је тешко пало. Знали су какве их тешкоће и неизвјесности очекују. Саво Лучић се супротставио поновном враћању на терен, али није помогло: одлука се морала извршити. Око 30. маја увече бјелопавлићка група је кренула на пут. Заједно са њом пошла је и група партијских радника из Роваца. Требало се пробити кроз непријатељске положаје који су се налазили лијевом обалом ријека Тушине и Комарнице. Група је прешла преко Добрих Села и око 22. часа увече сишла у долину

Тушине, прегазила је и пробила се кроз италијанске положаје у правцу Бијеле. У Горњој Бијелој чланове групе затекао је дан, па су морали ту да предане. Од мјештана који су били избјегли у оближње шуме добили су нешто хране. Непријатељских јединица није било, јер су већ биле прошле за бригадама. Увече је група наставила пут и данила је у Лукавици пиперској. Сјутрадан је до увече стигла у Студено. Ту је остала један дан и послеје договора о наредном састанку разишла се: свако је пошао у свој крај.

Радомир Станишић и Саво Лучић пошли су у Вражегрмце. Тамо није била тако тешка ситуација. Напротив, стање се било доста нормализовало. Сељаци су били истјерали стоку у планину и већином су тамо живјели. У колиби Лучића Радомир и Саво су затекли стару Новку са снахом и унуком, и ту су остали неколико дана да се одморе. Но, требало је одмах отпочети рад. Основно је било покренути рад организације Скоја. Преко Војина Ђуровића успостављена је веза са Бранком Ђуровићем, чији је актив Скоја бројио око 10 чланова. Бранко је дошао на састанак који му је заказан. Са њим је дошао и Радуле Ђуровић, који је такође био присталица НОП-а и већ укључен у рад. Договорено је са овом двојцом другова да предузму мјере да се активирају они другови у њиховом селу који су се у протеклом периоду због терора четника пасивизирали, а таквих је био доста велики број. Тих дана успостављен је контакт и са Душаном и Живојином Мандићем којима је дат задатак да организују рад за НОП у селима: Мандићи, Рошца и Дабовићи. Остварен је контакт и са Драгом Косовићем из Купинова, код којег су Радомир и Саво остали дуже вријеме. Косовић је био старије годиште, али велики пријатељ НОП-а. Године 1941. био је изабран за првог предједника НО одбора у Купинову. На тој дужности остао је све до повлачења партизанских снага са ове територије. Дат му је задатак да почне припреме за организацију власти. Такође је активирана група Скоја у Купинову, у којој је било у почетку пет чланова. Секретар овог актива била је Стануша Лучић. Преко Зоре Михајиловић и Стоје Перовић активиран је рад група Скоја у селима Мијокусовићи, Бороњина и Драковићи, које су бројиле од 8 до 12 чланова. Секретар тамошњих актива били су Мило Михајиловић и Вукосава Перовић.

Крајем јуна Радомир и Саво су пошли у Студено, на састанак који је заказан за све илегалце са територије Бјелопавлића. На том састанку је констатовано да је ситуација на терену доста повољна и да треба ићи на проширење круга активиста НОП-а, првенствено из редова омладине. Зарија Стојовић је упознао присутне да ускоро треба очекивати долазак Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку и већег броја партијских радника за рад у позадину, те да, с тим у вези, треба припремити терен за шири политички рад.

Влада је извршен неуспио атентат. Послије тога четничке вође су се увјериле да морају озбиљно мислити на посљедице свога непријатељског рада и односа према НОП-у, па је страх све више освајао њихова срца, тим прије што се капитулација фашистичке Италије очекивала у непосредној будућности.

Средином августа 1943. године поново је формиран 4. батаљон Пете бригаде који је на Сутјесци био разбијен. Батаљон је формиран у Студеном. Командант му је био Вујадин Поповић, а политички комесар Милисав Кољеншић. Са територије Вражегрмаца у батаљон су ступили: Милутин, Нико, Машан и Јелена Грозданић, Јелена Станишић, Радуле Вујадиновић, Вуксан Мијатовић и Саво Лучић. Остали другови са овог терена остали су да раде као партијско-политички радници на терену и у територијалним партизанским јединицама.

Почев од октобра 1943. године територија општине вражегрмске била је претежно слободна. Четници су с времена на вријеме упадали на њу, али нијесу више никад успјели да успоставе власт на њој.

Општина вражегрмска била је по броју становника мала, имала је свега око 400 домаћинстава, а дала је преко 500 бораца који су прошли кроз бригаде и одреде. Од њих су 73 погинула а 22 су стријељана. По завршетку рата била су 53 носиоца Партизанске споменице 1941, од којих је до 1. септембра 1972. године девет умрло. Овај крај дао је четири народна хероја: Милутина Грозданића, Сава Кадовића, Мирка Лучића и Пунишу Перовића, од којих је жив само Перовић.

Саво Лучић и Вуксан Мијатовић